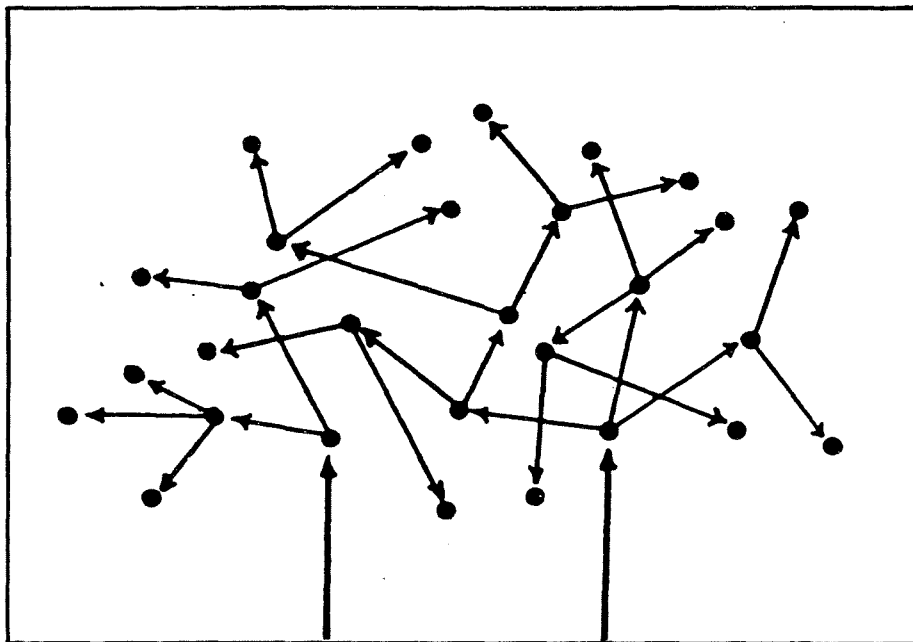

KOLONISATIONEN AV LYCKSELE LAPPMARK FRAM TILL MITTEN AV 1800-TALET

Per Ekman jk 91/95

Bilden på framsidan:

Teoretisk bild av klonkoloniseringsmönster. Bebyggelsen sprids generationsvis med utgångspunkt från ett fåtal ursprungliga modernybyggen. Pilarna sammanbinder moder- och dotternybyggen. De två vertikala pilarna från figurens ram visar inflyttningarna till de två första modernybyggena. Ur Bylund (1988).

Inledning

Lappmarken har en mycket intressant historia. Från att under en mycket lång period endast ha varit påverkat av samernas extensiva resursutnyttjande har landskapet förändrats dramatiskt på relativt kort tid. Så sent som i slutet av 1600-talet fanns ännu ingen fast bosättning i lappmarken, men under de följande två hundra åren skulle befolkningen komma att öka kraftigt och nästan all mark att tas i anspråk för mänsklig vinning.

Syftet med denna uppsats är att redogöra för förloppet och något om drivkrafterna bakom kolonisationen av lappmarken. Framställningen koncentrerar sig på utvecklingen i Lycksele lappmark¹, men det mesta av innehållet gäller även för den övriga lappmarken. Skildringen sträcker sig fram till mitten av 1800-talet, då kolonisationen når sin geografiskt största utbredning.

Tiden före lappmarkskolonisationen

Under tidig medeltid var Norrland i stort sett obefolkat. I inlandet levde samerna på jakt och fiske och längs kusten hade kolonisationen inte nått längre norrut än till Umeåtrakten. På 1300-talet påbörjades kolonisationen av Norrland på allvar. Det främsta skälet var att Ryssland gjorde anspråk på området runt Bottenviken ned till norra delen av Västerbotten. Den svenska statsmakten ville markera sin rätt till landet och hugade nybyggare tilldelades mark och församlingar bildades längs kusten (Ahnlund 1937). Befolkningen ökade långsamt och i mitten av 1500-talet bodde 8 000 personer i Västerbotten, merparten i kustlandet (Lassila 1972). Nybyggarkolonisationen av inlandet hade vid denna tid inte nått längre än drygt fem mil från kusten (Beskow 1947).

Lappmarken saknade ännu fast bosättning men kustbefolkningen hade ända sedan medeltiden gjort fiske- och jaktresor ända upp mot fjällen (Bylund 1963). Vid de fiskrikaste vattnen hade man till och med byggt små stugor där man kunde stanna under kortare perioder. Denna fiskeverksamhet avtog dock under 1600-talet, bl.a. beroende på att staten började ta ut skatt på fisket (Göthe 1929). Tillbakagången berodde också på att befolkningen minskat till följd av nödår och krigsförluster (Bylund 1963).

Ett av de största hindren för kolonisationen av inlandet var de etablerade byarnas självtagna äganderätt till milsvida områden för att slippa konkurrens om slätterängar, jakt och fiske. Trots att stora arealer låg tomma förhindrades därför kolonisation. Som ett led i sin kolonisationsuppmuntrande politik lät Gustav Vasa år 1542 göra klart att all obebyggd mark ägdes av staten (Rudberg 1957).

De första att utnyttja de förbättrade möjligheterna till kolonisation var finnar. I Finland hade det börjat råda brist på mark för nybyggare och många finnar sökte sig därför till Sverige. En orolig politisk situation med krig och fogdeförtryck bidrog också till den finska invandringen. Under 1500- och 1600-talet hade finnarna slagit sig ner i framför

¹ Lycksele lappmark utgörs enligt Bylund (1956) av Tärna, Sorsele, Stensele, Lycksele och Örsträsk församlingar. Detta område motsvarar i stort sett Ume-, Öre- och Vindelälvarnas avrinningsområden.

allt södra Norrlands inland och Dalarna. Först i slutet av 1600-talet nådde finnkolonisationen den södra delen av Lycksele lappmark (Jonsson 1993).

Det första lappmarksplakatet

Gustav Vasa värnade kolonisationens fortskridande, men hans syfte var dock främst ekonomiskt. Alla nybyggen var ju potentiella skatteobjekt för kronan (Arpi 1959). Ett annat skäl till varför staten ville se en kolonisation av lappmarken var att det skulle underlätta försvaret av Norrland. Vidare kände man till flera lappländska malmfyndigheter och nybyggare skulle kunna utgöra lämplig arbetskraft vid en eventuell exploatering. Ett sista skäl, vilket kanske också kan ses som ett medel, var missionärt, d.v.s. även den samiska befolkningen skulle kristnas (Göthe 1929).

I syfte att få fart på kolonisationen av lappmarken fastslogs år 1673 det första s.k. lappmarksplakatet. Plakatet byggde på en teori ("parallellteorin") om att samer och nybyggare skulle kunna samsas inom samma område genom deras olika resursutnyttjande. Samerna livnärde sig i huvudsak på jakt och fiske och man tänkte sig att nybyggarna skulle ägna sig åt jordbruk. Därmed skulle ingen intressekonflikt uppstå dem emellan (Arell 1979). Plakatet som bl.a. föreskrev 15 års skattefrihet och befrielse från soldatutskrivning resulterade inte i någon strid ström av nybyggare till lappmarken. Orsaken var framför allt att det inte fanns några presumtiva nybyggare. Det fanns fortfarande plats för alla i kustområdet (Arell 1979). Ännu 1695 fanns endast två nybyggen inom Lycksele och Åsele lappmark (Lassila 1972).

1695 års lappmarksplakat

Redan 1695 kom nästa lappmarksplakat. Det stadgade samma lättnader för nybyggare som tidigare, men också vissa skyldigheter. Nybyggaren måste bygga hus och bedriva åkerbruk annars kunde nybyggesrätten dras in. Dessutom fick man inte ägna sig åt överdrivet svedjande (Arell 1979).

Inte heller 1695 års plakat ledde till någon större nybyggesverksamhet och under 1700-talets första hälft ökade antalet nybyggen i Lycksele lappmark endast långsamt. Några av de första nybyggena var Rusksele (anlades 1696), Umgransele och Knaften (1703), Vägsele (1705), Brattfors (1707) och Björksele (1727) (Beskow 1947). Det allra första nybygget i var dock Örträsk, beläget längs Öreälven ca 10 mil från kusten. Det anlades på 1670-talet av finska kolonisateurer och fick stor betydelse för den fortsatta kolonisationen av Lycksele lappmark. Det var nämligen i huvudsak ättlingar till Örträsknybyggarna som under 1700-talet koloniserade Ume och Öre älvdalarna västerut (Jonsson 1993). Detta förlopp speglar väl kolonisationen av hela inre Norrland under 1700-talet. Ett mindre antal nybyggen anlades och endast ett fåtal av nybyggarna kom långväga ifrån. Bylund (1988) kallar denna form av bebyggelsespridning "inre kolonisation" eller "klonkolonisation" (se framsidan). I till exempel Lycksele lappmark togs det under perioden 1674-1869 upp 229 nybyggen varav 161 av söner eller svärsöner till äldre nybyggare. Hela 70 % av dessa 161 härstammade från några av de första åtta nybyggena (Bylund 1988).

I mitten av 1700-talet låg nybyggen utspridda längs älvdalarna samt i gynnsamma sjö- och lidlägen däremellan. Totalt fanns vid den här tiden ett tjugotal nybyggen i Lycksele lappmark varav de flesta inom fem mils radie från Lycksele (Rudberg 1957). Befolkningen uppgick 1741 till drygt 900 personer varav ca 120 nybyggare och resten samer. I Lycksele hade en kyrka uppförts 1605 och en skola för samiska barn 1632, men detta hade uppenbarligen inte haft någon effekt på inflyttningen. Lycksele låg öde förutom vid marknaderna som hölls två gånger per år (Beskow 1947). En orsak här till

var den omfattande utskrivningen av soldater till krigen under 1600-talet och början av 1700-talet (Bunte 1982). Detta ledde till lägre nativitet och att befolkningen fick en sned ålders- och könsfördelning med en stor andel gamla och kvinnor (Lassila 1972).

Parallellteorin i praktiken

Samexistensen samer-nybyggare gick inte alltid så smärtfritt som staten tänkt sig och det visade sig att parallellteorin inte höll i praktiken. Framför allt var det konkurrens om jakt och fiske som orsakade osämja. Tingsprotokoll från Lycksele berättar t.ex. att nybyggarna i Örträsk hade börjat jaga och fiska i samernas lappskafteland, alltså i skogar och sjöar som samerna skattade för. Det förekom också att örträskborna fiskade i de sjöar som vissa byar närmare kusten hade som sina s.k. "fjällträsk". Dessutom orsakade svedjningen, som ju var finnarnas specialitet, stora skador för lång tid på renbetesmarkerna (Axelsson 1939). Det finns också fall där nybyggare med eldens hjälp avsiktligt förstört lavrika tallhedar för att driva bort samerna från området. Det som var till störst förfång för samerna var troligen de olika dämningar och dikningar som nybyggarna gjorde för att höja slätterängarnas produktion. Dessa ledde nämligen till att fisket förstördes i angränsande sjöar (Bylund 1963).

Axelsson (1939) tror att en del av parallellteorins misslyckande står att finna i de invandrande finnarnas speciella kynne (s. 72):

"Finnen saknade många av de dygder, som det kungliga plakatet förväntat av en nybyggare i lappmarken. Hans läggning var främmande för ett mer intensivt arbete i jorden, lusten stod till jakt och fiske. I det finska kynnet fanns mer av äventyrets dådlust än av den sinnesart, som i vardagens slit och släp såg tillvarons mening och mål. Hans kärlek stod till de stora vidderna. Det trägna arbetet på jorden och torvan var något som först nödvändigheten lärde honom."

Det är svårt att finna något stöd för denna hypotes i den övriga litteraturen. Troligare är att konflikterna mellan nybyggare och samer bottnade i det faktum att klimatet i lappmarken inte tillät att odling blev annat än en bisyssla. Arell (1979, s.10) menar att det är uppenbart att "kravet på odling bottnade i dåliga kunskaper på centralt håll om förutsättningarna i lappmarken".

1749 års lappmarksplakat

År 1749 var det dags för den tredje lappmarksstadgan, det s.k. lappmarksreglementet. I detta preciserades nybyggarens rättigheter och skyldigheter, men det hade i huvudsak samma innebörd som de tidigare plakatet. Det betonades att nybyggarens huvudsysslor skulle vara odling och djurhållning. Vidare förbjöds jakt och fiske längre än fem kilometer från gården. Dessutom infördes regler om ett maximumantal manspersoner på nybygget, vilket innebar att om en man över 21 år var "överflödig" var han skyldig att antingen anlägga ett nybygge eller ta värvning (Arell 1979).

Efter de stora krigens slut i början av 1700-talet ökade välståndet. Befolkningen tillväxte och under seklets andra hälft började statens kolonisationsvänliga politik få effekt (Bylund 1963). Kolonisatorerna trängde fram på bred front västerut. Längst kommer man i älvdalarna och i Övre Sandsele vid Vindelälven anläggs runt år 1800 det första nybygget i fjällområdet (Rudberg 1957).

Läget på nybyggena

Platsen för ett nybygge valdes med omsorg. För det första måste jordmånen vara lämplig för åkerbruk. För det andra måste det finnas goda slättermyrar inom rimligt avstånd från gården. Sist men inte minst måste de lokalklimatiska förutsättningarna vara de rätta. För att undvika frostlänta lägen anlades de flesta nybyggena vid sjöar och vattendrag eller högt upp på sluttningar, s.k. lidlägen (se fig. 1). Flyttning av nybyggen p.g.a. felbedömning av frostläntheten var inte ovanligt. Även andra faktorer spelade in. Närhet till farbar väg, kyrka och marknadsplats ansågs betydelsefullt. Dessutom eftersträvade man ett läge fritt från konkurrens från annan bebyggelse. Tillsammans kom dessa faktorer att leda till att det inte alltid var de ur jordbrukssynpunkt gynnsammaste lägena som valdes (Bylund 1988).

I södra delen av Lycksele lappmark (mot Stöttingfjället) dominerar lidbebyggelsen. Upp mot fjällen överväger rena sjölägen och sjölidlägen. Ofta återfinns sjölidlägena på sydsidan medan det på nordsidan vanligen är fråga om uddlägen. I den relativt lågt liggande terrängen mellan och längs Ume- och Vindelälvarna är lägena mer varierade och det är svårare att generalisera. Sjölägen tycks dock inte ha spelat någon större roll i skogslandet (Rudberg 1957).

Figur 1. Byn Vindelgransele har ett utpräglat öläge i ett sel i Vindelälven. Ur Rudberg (1957).

Lappmarksgränsen

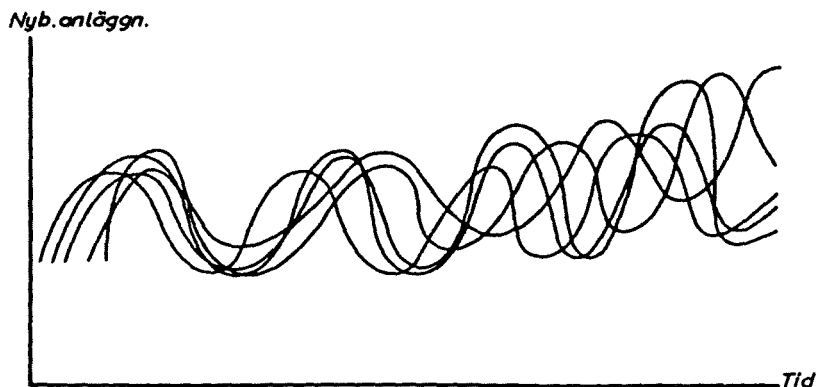
Förmåner och skyldigheter var olika i kustområdet och i lappmarken. Antalet frihetsår, d.v.s. den tid nybyggaren var befriad från skatt och andra pålagor, var i kustbygden 30-35, men i vissa fall ända upp till 50. I lappmarken låg praxis på 20 år. Skillnaden motiverades med att odlingskyldigheten var mer omfattande närmare kusten och att det därför behövdes längre tid att nå uppsatta mål. Dessutom kunde kustnybyggaren få både spannmålshjälp och ekonomiskt understöd. Lappmarks-kolonisatören var i gengäld, som ovan nämnts, befriad från soldatutskrivning, men även från andra betungande pålagor, t.ex. skjutshållning (Arell 1979).

Sammantaget råder det ingen tvekan om att lappmarksborna var privilegierade i jämförelse med kustborna och det var därför viktigt att bo på "rätt" sida om

lappmarksgränsen. Under lång tid fanns ingen bestämd lappmarksgräns, men med tiden blev det nödvändigt att exakt fastställa gränsen i terrängen (Bylund 1956). Stor oenighet rådde när gränsen skulle dras och många byar ville ha gränsen längre åt öster. Efter mycket diskussion blev gränsdragningen för Västerbottens del klar år 1751 (Göthe 1929).

Utvecklingen under 1800-talet

I början av 1800-talet skedde en tillfällig stagnation av kolonisationen. Krig och missväxt var några orsaker, men mest troligt var det en generationseffekt (Lassila 1972). I början av ett kolonisationsförlopp, särskilt vid inre kolonisation, kan nämligen generationsväxlingen ge upphov till ett pulsartat mönster (se fig. 2) (Bylund 1988). Kolonisationen tog ny fart under 1830-talet och det var främst sjöarna i Lyckseletrakten som rönte nybyggarnas intresse. Vid seklets mitt hade kolonisationen nått ända fram till gränsen mot Norge (Lassila 1972).

Figur 2. Schematisk bild av generationseffekten på frekvensen nybyggesanläggningar. Ur Bylund (1988).

1800-talets första halva var den stora kolonisationsepoken i lappmarken. Kolonisationen nådde då sin största utbredning och den nutida fördelningen mellan bygd och ödemark framträder (Rudberg 1957). Befolkningen i Lycksele lappmark flerdubblades från slutet av 1700-talet till mitten av 1800-talet. År 1780 fanns drygt 1 200 invånare, 1810 hade antalet fördubblats till ca 2 500 och 1845 var befolkningen över 5 000 personer (Beskow 1947).

Det fanns flera orsaker till den kraftiga befolkningsökningen och den snabba kolonisationen. En viktig faktor var att potatisodlingen blev allmän. Det viktigaste var dock att man lyckades öka slättermyrarnas produktion genom olika typer av bevattningsanläggningar. Skörden av starr och fräken kunde öka tio gånger, vilket gjorde att man fick mer foder och följaktligen kunde hålla fler djur (Bylund 1988). Den ökade foderproduktionen ledde också till att varje nybygge behövde betydligt mindre areal vid mitten av 1800-talet än vid början av seklet. I de luckor som fanns mellan bosättningarna blev det nu möjligt att anlägga ett nybygge, vilket möjliggjorde den förtätning av bebyggelsen som började bli tydlig under senare delen av 1800-talet (Bylund 1988).

Referenser

- Ahnlund, N. (1937). Västerbotten. Svenska Turistföreningens Årsskrift 1937, s. 25-40.
- Arell, N. (1979). Kolonisationen i lappmarken - några näringsgeografiska aspekter. Esselte Studium AB. Lund.
- Arpi, G. (red.). (1959). Sveriges skogar under 100 år. Del 1. Kungliga Domänstyrelsen. Stockholm.
- Axelsson, C.A. (1939). De finska nybyggarna i Örträsk. Västerbotten 1939, s.62-78.
- Beskow, H. (1947). Lycksele - en kort sammanfattning av bygdens och samhällets historia. I: Schrewelius, L.F. (red.). (1947). Lycksele stad och lappmark. Hälsingborg.
- Bunte, R., Gaunitz, S. & Borgegård, L.-E. (1982). Vindelns - En norrländsk kommuns ekonomiska utveckling 1800-1980. Lund.
- Bylund, E. (1956). Koloniseringen av Pite lappmark t.o.m. år 1867. Geographica nr 30. Almqvist & Wiksell. Uppsala.
- Bylund, E. (1963). Koloniseringen av Lappland. I: Curry-Lindahl, K. (red.). (1963). Natur i Lappland. Del 1. Bokförlaget Svensk Natur. Uppsala.
- Bylund, E. (1988). Inlandets bebyggelseutveckling på 1800-talet. Västerbotten 4/88, s.258-263.
- Göthe, G. (1929). Om Umeå lappmarks svenska kolonisation från mitten av 1500-talet till omkr. 1750. Almqvist & Wiksells boktryckeri AB. Uppsala.
- Jonsson, I. (1993). Finnkolonisationen - Norrland under 1600-talet. I: Layton, I. (red.). (1995). Då, nu och sedan - Geografiska uppsatser till minnet av Ingvar Jonsson. Gerum nr 27.
- Lassila, M. (1972). Vägarna inom Västerbottens län - Kommunikationernas utveckling mot bakgrund av befolkning och näringsliv. Geografiska institutionen. Umeå.
- Rudberg, S. (1957). Ödemarkerna och den perifera bebyggelsen i inre Nordsverige. Geographica nr 33. Almqvist & Wiksells boktryckeri AB. Uppsala.